

‘ દલિત સાહિત્ય અને ચેતના ’

દલિત સાહિત્યનો પ્રારંભ આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલા બુધ્ધની વાણીમાં પડઘાય છે.બુધ્ધે એવું આહવાન કર્યું હતું કે આપણી સામે જે પણ સાહિત્ય કે વિચાર આવે તેને સ્વીકારી લેવું જોઈએ નહીં. પરંતુ આપણી વિવેકબુધ્ધિથી તપાસી અને સારા - નરસાનો વિવેક રાખી તેને એરણી કસોટી પર ચડાવી તાર્કિક રીતે યોગ્ય લાગે અને તે સર્વજન હિતાય - સુખાયનો હેતુ હોય તો તેને સ્વીકારજો.

સાહિત્ય માનવીને અનોખી દુનિયા જોવાની દ્રષ્ટિ આપે છે. નૂતન દર્શન પૂરું પાડે છે. ઉપરોક્ત બુધ્ધનાં વાણીદાર શબ્દો મનુષ્યને નવી રીતે અને જુદી રીતે વિચારતા કરવાનું પ્રેરકબળ પૂરું પાડે છે. એક વ્યક્તિ ગર્ભશ્રીમંત હોય અને પોતાની જાતને ઉચ્ચ માનતો હોય, પરંતુ તેની માનસિકતા અને તેના વાણી વર્તન વિચાર નિમ્નકક્ષાના હોય, જ્યારે બીજી બાજુ એક વ્યક્તિનો જન્મ અકસ્માતે નિર્ધન કુટુંબમાં થયો હોય, પરંતુ તેનામાં માનવીયતાનાં ઉચ્ચગુણો હોય તેનામાં શક્તિનો ભંડાર ભર્યો હોય પરંતુ તેનો જન્મ નિમ્નજ્ઞાતિમાં થવાથી અને તેને યોગ્ય તક ન મળતા તે ધારી સફળતા મેળવી શકતો નથી.જન્મથી કોઈ જ ઉચ્ચ કે નિમ્ન હોતું નથી.તેનો ભેદ દલિત સાહિત્ય પૂરો પાડે છે. પોતાના ઉચ્ચગુણોથી સિધ્ધિ હાંસલ કરે છે. દલિત સાહિત્યએ બે માનવીને જોડવાનું કામ કરે છે.માનવતાની મહિમાનું ગાન કરે છે.આજના સમયની પૂજાર મુજબ સંકુસિકતાને દૂર કરવા અને માણસ-માણસ વચ્ચેની નફરતની ખાંધને દૂર કરવા માટે પણ દલિત સાહિત્યની અનિવાર્યતાની એટલી જ જરૂર છે.

દલિત સાહિત્યનો પાઠુભાવએ પરિવર્તન માટેનો હતો. એક વર્ગ માટે જે વર્ષોથી જૂની અને ખોટી માન્યાતાઓ આપણા મનમાં ઘર કરી ગઈ છે. અને પેલા કમળાના રોગની પેઠે બીજુ કંઈ જોવા દેતી નથી.તેના જાળા સાફ કરવાનું કામ દલિત સાહિત્ય કરે છે. મનજળ બંધિયાર હોવાથી તે ગંધ મારી ગયું છે.સમયના તકાજા પ્રમાણે બદલાવ એ સમયની માંગ છે. આપણે આજે શિક્ષણના ક્ષેત્રે હરણફાળ ભરી રહ્યા છીએ. તેમાં દરેક વર્ગનો સમાવેશ એ આજે તાતી જરૂર છે. દલિતો પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખવાથી અંતે તો ભારતીયતાને જ જાંખપ લાગવાની છે ને આજે દલિત સાહિત્યને મુખ્ય ધારામાં જોડવાથી મજબુતાય ઓર દીપી ઉઠવાની છે.

દલિત સાહિત્યની જરૂર કેમ પડી ? શા માટે આ આંદોલન મોટા પાયા પર કામ કરી રહ્યું છે. સાહિત્યનો ધ્યેય એ બ્રહ્માનંદ સહોદરની સાથે સાથે કાન્તાસમિત ઉપદેશ આપવાનો છે.પરંતુ હરીશ મંગલમની દલિત વાર્તા ‘દાયણ’ વાર્તા વાંચતા તેમાંથી આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી.પરંતુ સવર્ણો લાલચું વૃત્તિ મનને ખિન્ન કરી મૂકે છે. સહૃદય ભાવકનું મન દુઃખી થઈ જાય છે.

સાહિત્ય લેખનની શરૂઆત થઈ તેમાં અનેક વળાંકો અને સ્થિયંતરો આવ્યા.નવા - નવા પ્રવાહો સાહિત્યમાં ભળતા રહ્યાં.વર્ષોનાં વાણા વાયા પછી પણ વર્ષો જુની માન્યતા મુજબ વર્ણવ્યવસ્થા પ્રમાણે એક વર્ગ જે હાંસિયામાં ધકેલાય

ગયો હતો.તેના પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરીને નકારવામાં આવ્યું.આપણું મુખ્ય ધારાનું સાહિત્ય પણ વર્ગ- વર્ણ ભેદને પોષતું રહ્યું. છેવાડા માનવીની આશા અપેક્ષા આકાંક્ષા વેદના લાગણી પ્રેમ હૂંફ ખાનદાની ખુમારી તેના પ્રશ્નો પ્રથમ વખત દલિત સર્જકની કલમે નિરૂપાય છે.અને આપણી સામે એક નવી જ દુનિયા આંકારિત થાય છે.

દલિત સાહિત્ય દ્વારા દલિત પછાત અને બહુજનવર્ગમાં નવી ચેતના જાગૂત થઇ.સાહિત્યમાં સાચી વાત થવા લાગી અને તેના કારણે દલિત ચેતના,ગ્રામચેતના,અને નારીચેતના અસ્તિત્વમાં આવી.અને તેમાં પણ અખૂટ શક્તિનો ભંડાર એવી સ્ત્રીઓને રસોડાની 'રાણી'નું પદ આપી. તેની શક્તિ મર્યાદિત કરી દીધી.હવે તે પણ આ પુરુષ પ્રધાન સમાજમાંથી પોતાના રસ્તો બનાવી કોચલામાંથી બહાર નીકળી અને તેણે પણ કલમ હાથમાં લીધી અને પોતાનું નિજી આકાશ ખોલી આપ્યું.નવી દુનિયાનો ઉઘાડ થયો.

દલિત સાહિત્યના સંદર્ભે જોઇએ તો ભારતીય સંસ્કૃતિએ વર્ણાશ્રમપ્રથા પર ટકેલી આર્ય સંસ્કૃતિ છે. અને આ સંસ્કૃતિએ વર્ણવ્યવસ્થાને પોષવાનું જ કામ કર્યું છે.જેમા, ધર્મ, કર્મ વગેરેનું પોત -પોતાનું ભિન્ન-ભિન્ન મહત્વ રહ્યું છે.આપણે ત્યાં તો વર્ષોથી ભારતમાં જે જાતિભેદ,રંગભેદ, ધર્મભેદ, લિંગભેદ,જ્ઞાતિભેદ,ઊંચનીચનો ભેદ વગેરે જેવા જંગલી અને અવ્યવહારુ વર્તન એ ધર્મના નામે કાયા નીંભાડે ચઢીને પાકા થઇ ગયા. તેમાં પણ ઉચ્ચ-નિમ્નમાં વાડાબંધીમાં રાચતી બાહ્યમવાદી માનસિકતા ધરાવતી મનુસ્મૃતિએ તો આવા અવ્યવહારુ વાણી વર્તનને વધારે તોતિંગ રીતે તેને મજબુતાય અપવાવવાનું કામ કર્યું. ધર્મો અને વેદોની આડે દલિતવર્ગને તેનાથી ઉપર વર્ગને તેને કોઇપણ વિરોધ વિના માત્ર સેવા જ કરવાની અને તે પણ નિસ્વાર્થભાવે તેનાથી તેને પૂણ્ય મળશે.અને સ્વર્ગમાં સારી જગ્યા મળશે અપ્સરાઓ સાથે મિલન થશે વગેરે...

મનુસ્મૃતિએ આ વિશાળ બહુજન વર્ગને તોડી ફોડી વેર-વિખેર કરી અને કોડીનો કરી નાખ્યો.તેની વૃત્તિઓ હલકી કરી નાખી.તેનામાં સ્વાભિમાનપણું ખલાશ કરી નાખ્યું. અને તેને જુદા-જુદા નામોથી શુદ્ર,હરિજન, આદિવાસી, વાલ્મિકી, ભંગી, છેવાડાનો ,વસવાયો,આગંતુક વગેરે...વગેરે..અને આવા પ્રકારના સાહિત્યની રચના કરી આવી વાતો શાસ્ત્રો દ્વારા કહી ગાઇ વગાડીને તેના મગજમાં ઠસાવી દીધી. સમગ્ર બહુજન સમાજે સદીઓ સુધી આવી યાતના સહન કરતા આવ્યા છે. અને બાહ્યમણવાદી માનસિકતાએ પોતાના સ્વાર્થ માટે આ બહોળા વર્ગને શિક્ષણથી વંચિત રાખી દીધો અને તેનો પૂરો લાભ પોતાના માટે લીધો.

દલિત પછાત અને અનેકવિધ તકોથી વંચિત આ સમાજને જોઇ મહાત્મા જ્યોતિબા ફૂલે, સાવિત્રીબાઇ ફૂલે, ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર, કબીર, રોહિદાસ,અછૂતાનંદ અને પાગલબાબા વગેરે જેવા મહાપુરુષોનું હૃદય દ્રવી ઉઠ્યું અને તેમણે પોતાના જીવન આ વર્ગને મુક્તિ અપાવવામાં અપર્ણ કરી દીધું.અને આવી વિક્રત પ્રથાને જડમૂળમાંથી કાઢવા ચેતના જગાવી અને માત્ર વાતો જ નહિ આ દલિતો સ્ત્રીઓ સાથે રહેવા જમવાથી માંડી તેની સ્પર્શની ભાષાને જન્મ આપ્યો.

દલિત સાહિત્યે માનવીને બંધિયાર દીવાલમાંથી મુક્ત કર્યો.અને સૌને સમાન રીતે જીવવાનો હક છે. તેનું નવું વાતાવરણ રચી આપ્યું.

દલિત સાહિત્યએ માનવતાનું સાહિત્ય છે.આ સાહિત્ય વ્યક્તિને વિશ્વ માનવી બનવાની શીખ આપે છે. અદના આદમીની લાગણી અને તેની ભાવનાને વાચા આપી છે.દલિત સાહિત્ય વર્ણવ્યવસ્થાનાં વિરોધમાં અત્યાચાર,અન્યાયના ઇન્કારમાં અને પરંપરાના વિદ્રોહમાં અવતરણ પામ્યું છે.

સમાજ અને ભાષા દરેક પળે પરિવર્તન પામતા રહે છે. અને તેના પ્રતિબિંબ સાહિત્યમાં ઝિલાતા રહે છે. તેમાં પણ સર્જક એ બદલાતા જતાં વહેણોનો જાગૃત સાક્ષી છે. ક્યારેક વાવાઝોડા જેમ ગતિથી આવતા પરિવર્તનો સમાજમાં અને તેના સ્પંદનો તત્કાલિન સાહિત્ય જગતમાં જોવા મળે છે.

‘દલિત’ સંજ્ઞા એ સામાજિક આંદોલનની સંજ્ઞા છે. ઘણાં વર્ષોથી અન્યાયનો ભોગ બનેલો સમાજ જ્યારે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરે, પોતાના અધિકાર માંગે અને તે માટે તેને સંઘર્ષોનો સામનો કરવો પડે આવી ઘટના જે સાહિત્યનાં સ્વરૂપોમાં નિરૂપણ પામવા લાગી. તેને ‘દલિત સાહિત્ય’ તરીકેની ઓળખ મળી. તેનામાં આત્મસન્માનની ભાવના જાગૃત થવા લાગી.

દલિત સર્જકોએ નારીચેતના, ગ્રામચેતના, દલિતચેતના વગેરે જેવા મુદ્દાઓને અદક્ર મહત્વ આપીને પોતાના ભાવ આકોશને સાહિત્યિક અને સૌંદર્યાત્મક કલા તત્વમાં ઢાળ્યાં છે. અને વિશેષ મહત્વ છે. દલિત સાહિત્ય પાસે પોતાની આગવી ઓળખ લય, લઢણ અને સૌંદર્યસાસ્ત્ર છે.

દલિત સાહિત્યના કેન્દ્રમાં ‘માનવ’ છે. દલિત સાહિત્ય એ અર્વાચીન યુગનો આવિર્ભાવ છે. દલિત પીડિત, શોષિત જનની ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ છે. યુગોથી દબાયેલા, કચડાયેલા, તિરસ્કાર, પામેલા, હડધૂત થયેલા, અછૂત સમાજ જીવનની અભિવ્યક્તિ છે. નવી ચેતનાનો ઉદાસ છે. તેને ઉદાર કે ઉછીનું લેવા જવું પડતું નથી.

સાંપ્રત સમયમાં સાહિત્યમાં મુખ્યત્વે દલિતચેતના, ગ્રામચેતના, નારીચેતના, અને નગરચેતનાની ચર્ચા-વિચારણા જોરશોરથી ચાલે છે. આ કોઈ આકસ્મિક ઘટના નથી. જેમાં ‘દલિત’ શબ્દ સાથે ચેતના શબ્દ જોડાયેલા છે.

‘ચેતના’ એ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ છે. ચેતના શબ્દનો સંબંધ સંસ્કૃતમાં મૂળ શબ્દ ‘ચિત’ અથવા ‘ચેતસ’ છે. આ શબ્દનો સંદર્ભ ચેતનથી છે. ચેતનાનો એક અર્થ જાગૃતિ, સભાનતા, જ્ઞાન થાય છે. ચેતનાનો બીજો અર્થ ચૈતન્ય, જીવનશક્તિ, સમજશક્તિ વગેરે થાય છે. સાર્થ જોડણીકોશ મુજબ ‘દલિત’ શબ્દનો અર્થ દબાયેલું, કચરાયેલું, પીડિત પૂ. ૪૩૫(૧) હરિજન – હરિનો વિષ્ણુનો માણસ, હરિનો ભકત પૂ. ૮૮૩(૨) ઢેડ- એ નામની એક અત્યંજ જાતનો માનવી પૂ. ૩૯૮(૩) વગેરે જેવા ભિન્ન-ભિન્ન અર્થો મળે છે. ચેતના માનવીની આંતરિક સૂક્ષ્મ શક્તિને વિચારભાવ ભાવનાની સંવેદના છે. ‘ચેતના’ શબ્દ માનવીના આંતરિક જગત સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

દલિત અને ચેતના આ બે શબ્દોનાં દલિતએ સમૂહનો વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. અને દલિતચેતના એટલે દલિતોની પોતાના અસ્તિત્વ પ્રત્યેની સભાનતા સાહિત્યથી સમાજ અને સમાજથી સાહિત્ય પ્રભાવિત થાય છે. સાહિત્યથી સામાજિક ચેતના પ્રગટ થાય છે. અને ચેતનાથી જ સત્ય-અસત્ય સારા નરસાનો ભેદ તારવી શકાય છે. ચેતના દ્વારા સમાજમાં જાગૃતિ અને પરિવર્તનમાં સમગ્ર માનવજાતનું હિત સમાયેલું છે.

દલિત સાહિત્યને સમજવા માટે તેનું સાહિત્યનું ભાવન અનિવાર્ય બની જાય છે. આમ, દલિત સાહિત્ય માનવીને સાચા અર્થમાં અનેક પ્રકારની ખોટી ભામક માન્યતામાંથી બહાર કાઢવાનું કામ કરે છે. અને ચેતના એ આત્મ સન્માનની ભાવના ઊભી કરવાનું કામ કરે છે.

સંદર્ભ:-

દલિત સાહિત્ય અને ચેતના આ વિષય પર અનેક સંદર્ભો સંકળાયેલા છે.દલિત સાહિત્ય તેની પૂરી ચેતના સાથે હરણફાળ ભરતું તેવી અપેક્ષા સહ.

૧.સાર્થ જોડણીકોષ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ,અમદાવાદ પૂ. ૪૩૫

૨.સાર્થ જોડણીકોષ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ,અમદાવાદ પૂ. ૮૮૩

૩.સાર્થ જોડણીકોષ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ,અમદાવાદ પૂ. ૩૯૮

*****

ડૉ.દિલીપકુમાર ચાવડા

શેઠ એચ.પી.આર્ટ્સ & ટી.એસ.એમ.કોમર્સકોલેજ, તલોદ

સાબરકાંઠા

Copyright © 2012- 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By : Knowledge Consortium of Gujarat